

Igor Daukiv
(Тернопіль)

ПЕРЕМІЩЕННЯ КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Протягом останніх років культурні цінності стали предметом неухильної уваги світового співовариства. Конвенції ЮНЕСКО, рішення Генеральної асамблеї ООН, впливові міжнародні форуми, зустрічі політиків, дипломатів, парламентарів з цією проблемою дали ясне відчуття і розуміння, що історико-культурні цінності є основою розвитку сучасної цивілізації і важливим елементом формування державної свідомості народів.

Українська культурна спадщина — невід'ємний і закономірний продукт світової цивілізації. Вона формувалась упродовж багатьох віків, стверджуючи талант і мудрість її творців, випромінюючи від століття до століття в різні часи і за різних умов гуманістичні животворні якості та ідеї.

Розбудова державності, відродження багатьох галузей культури, зросла увага до історико-культурних цінностей пимагають з'ясувати реальні масштаби набутків і втрат культурних цінностей. Скласти реєстр об'єктів культури та творів мистецтва, різного роду національно-культурних ресурсів, які протизаконно очинилися на територіях інших держав. [1:10-11].

У трагічному реєстрі втраченых національно-культурних скарбів особливе місце посідають культурні цінності, знищені або переміщені з території України в роки другої світової війни.

Ця нечутана в історії людства світова катастрофа мала глобальні наслідки для розвитку цивілізації на нашій планеті. І одним з них стало усвідомлення того, яка хистка межа відділяє її буття від небуття, як легко втрачаються тисячолітні надбання світової культури. В роки війни на тери-

торії України загинув кожний п'єстий з її житсів. Понад 700 міст і 28 тисяч сіл перебували в цілковитих руїнах. Було втрачено 40 відсотків економічного потенціалу. Колосальні збитків війна завдала українській культурі. [2:17].

Всупереч усім існуючим на той час міжнародним конвенціям та хартиям, культурні цінності стали не лише стихійними жертвами бойових дій, а й об'єктами цинічних цілеспрямованіх акцій по їх варварському знищенню та пограбуванню. За значно зниженими попередніми даними, українські міста і села втратили внаслідок зруйнування і пошкодження близько 1000 лам'яток зотчества, 347 з них — безноворотно. Втрати державного архівного фонду складали 46 мільйонів справ, в тому числі з наукового та культурного обігу втрачено унікальні документи з історії України XII—XX ст. Українські бібліотеки під час другої світової війни втратили понад 51 мільйон книг. За офіційною статистикою колишнього Радянського Союзу постраждав щонайменше 151 український музей, іх збитки становили суму в 1 мільярд 350 мільйонів золотих карбованців. Постійно уточнюється і доповнюється обсяг збитків, завданіх війною музеям. [3:18].

З перших днів війни почалась підготовка і проведення евакуації культурних цінностей в тилові райони Радянського Союзу. Протягом липня—вересня 1941 р. з державних архівів України вивезено 1,5 мільйона справ, 6500 фондів, що складає по об'ємах 60 вагонів документального матеріалу. Евакуйовано найбільш цінні державні документи, що мають велике науково-історичне і оперативно-чекістське значення. В числі їх повністю вивезені документи радянських урядових органів України — ЦВК і Раднаркому УРСР, НК і Наркомвнутрісправ України, всіх Народних комісаріатів і центральних республіканських установ України, документи центрального архіву давніх актів (ЦДАДА) з історії України XVII—XIX ст., в тому числі унікальні історичні документи — грамоти Б. Хмельницького, різні укази тощо.

Повністю вивезені всі документи Центрального архіву революції і особливо обліково-довідковий матеріал Управління Державними Архівами України. Документи центрального Photo-Фону-Кіно Архіву, фотокартотеки, фільми, негативи й ін.

Вивезено весь фонд друкованих матеріалів — газети за 1917—1941 р.р.: всього 1400 наяв — 100 тис. примірників, листівки, прокламації, рідкісні книги, брошури.

Переміщені всі документи контрреволюційних урядів, що були на Україні під час громадянської війни, Генерального секретаріату Центральної Ради, урядових установ гетьманщини, Директорії УНР, а також карних і розвідувальних органів царизму, охранки, жандармерії, поліції, таємних відділів канцелярій Генерал-губернаторів, контррозвідки, держварти і т.п.

Відповідно до вказівок НКВС СРСР документи державних архівів України було евакуйовано в такі міста: Златоуст, Актюбінськ, Шадринськ, Ульяновськ, Уральськ [4: арк. 3-4]. 9 вересня 1941 р. П. Гудзенко підіввін кінцеві підсумки евакуації в Україні у рапорті до начальника Архівного управління СРСР Нікітінського: «У відповідності зважими вказівками всі таємні документальні матеріали держархівів УРСР направлені в глибокий тиля. Матеріали, що не мають оперативного і наукового значення

(макулатура), знищенні. Залишилась основна частина документів держархівів, котрі евакуювати неможливо через відсутність транспорту.» [5: арк. 94].

Гіркою була доля також наших музеїв, значна кількість художніх цінностей була втрачена під час евакуації. У м. Києві діяло чотири великих музеї, з початком війни закривається музей західноєвропейського мистецтва. Упродовж двох місяців чилювники із управління культури визначали картини, котрі потрібно евакуувати. Водним шляхом вниз по Дніпу в Дніпропетровськ і залізницею на Урал, в м. Уфу відправили 95 картин, що становили основну колекцію музею. Серед них були відомі твори Перуджина, Белліні, Рубенса, Рембранта, Веласкеса та ін. Вироби з дорогоцінних металів, які належали музею, а з 1928 р. зберігались у сейфі банку, також були забрані більшовиками. [6: арк. 26-27]. В середині серпня 1941 р. сорок ящиков з картинами із музею східноєвропейського мистецтва відправлені в Уфу. 541 картину музею російського образотворчого мистецтва XVIII ст., 13 ікон XII—XVII ст., 506 цінних картин і малюнків XIX—початку XX ст., 2 скульптури вивезено радянськими властями. Київський український музей поділявся на два відділи: археологічний та народного мистецтва. Вивез більшовиками розпочався в кінці липня, біля 300 вивезених картин були твори XVII—XX ст. Серед них картини відомого українського художника Олександра Мурашка, Графічні колекції українця Нарбута тощо. [6: арк. 34-38].

Руйнуюча більшовицька рука злочинно знищила картину галерею у м. Харкові. Тікаючи, дирекція галерей вивезла пайкрадці зразки європейського, українського, російського малярства та графіки, зокрема твори відомих відерландських та італійських майстрів. Із української спадщини потерпіли від більшовиків твори таких майстрів як Шевченко, Тимоненко, Беркос, Васильківський, Безперчий та ін., вивезено твори видатних художників XVII ст. Лосенка та Боровиковського. Найбільшої шкоди зазнали твори російських майстрів: Кірпенського, Шедріна, Венеціанова. Троїціна і малярів пізніших часів. Із великої збірки графіки, що мала понад 31 тис. експонатів, вивезено більшовиками біля 4000 речей, серед них гравюри Дюрера, Клайна, Лейденського, Барча, а також українських майстрів — Шевченка, Мартиновича, Нарбута. [7].

Неповторних втрат було завдано Харківському історичному музею ім. Д. Яворницького. Із одинадцяти ящиков, котрі були доставлені на склад районного відділу НКВС в м. Челкар Актюбінської області, три безслідно зникли, два були відкриті. Інша частина цих фондів потрапила до Актюбінського краєзнавчого музею, деякі з них залишаються в ньому й досі. Фонди Одеського художнього музею були вивезені у Ташкент та Уфу. Згідно з актом від 1 листопада 1943 р. директор Державного музею історії мистецтв Узбекистану прийняв на зберігання 453 твори живопису і графіки. При поверненні робіт до музею в описах і актах, що супроводжували колекцію, вказані тільки 404 твори, доля 49 невідома. [8:165]. Необхідно врахувати той факт, що частина музейних цінностей, відправлені в евакуацію, так і не дійшла до місця призначення, загубившись по дорозі. Наприклад, повністю зникли під час евакуації 6 ящиков із цінними експонатами Нікопольського краєзнавчого музею, серед них — знаменита козацька ікона Іллікою Богородиці, клейноди, чарки Івана Сірка, запорізьке «Євангеліє» тощо [9:119].

Друга світова війна завдала неповторних втрат і книжковим фондам України. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР від 27 червня 1941 р. директивні органи республіки прийняли рішення про евакуацію Академії наук УРСР у глибокий тил. В кінці червня за вказівкою Президії АН УРСР бібліотека Академії наук УРСР (так називалась вона у 1936–1948 роках, сучасна Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України), почала підготовку до евакуації найцінніших фондів. Цю роботу очолювала комісія у складі членів-кореспондентів АН УРСР С. Маслова і П. Попова, зав. відділом стародрукарії Б. Зданевича і головного бібліотекаря цього відділу Ф. Чеколова.

10 липня почалася евакуація найбільш цінних фондів бібліотеки. До Уфи було відправлено першу частину фондів відділу рукописів, 19 липня — другу партію, 26 липня — третю і 4 серпня — четверту, найбільшу частину фондів відділу рукописів. Всього було евакуйовано біля 300 тис. одиниць рідкісних творів друку і рукописів. Нова партія літератури, підготовлена в перших числах вересня, яка знаходилась на вокзалі, не була евакуйована.

Доставлені фонди зберігалися на складах у різних районах Уфи. За наслідками перевірки було встановлено, що з 1346 ящики, підготовлених до відправки з Києва в Уфу, прибуло 1055. Багато цінних книжкових фондів після війни не були повернуті в Київ [10:235]. Аналогічно була доля і інших бібліотек нашої держави. Також потрібно зазначити, що приховано багато фактів, котрі стосуються вивезення книжкових скарбів у тилові райони Радянськоно Союзу.

Безсумнівно можна говорити, що найбільшою шкоди українській культурі було завдано за період фашистської окупації. Практично кожен музей, бібліотека, архів зазнали втрат під час окупації територій України німецькою армією та її союзниками, іхні фонди вивозилися або знищувалися.

Величезні збитки закладам культури, науки, освіти України, що становили величезну як на ті часи суму понад 11 млрд. хрб., є наслідком не так бойових дій, як цілеспрямованої політики антиукраїнського культурного геноциду фашистських окупантів протягом 1941–1944 р.р. [11: арк. 198-200].

Та було б спрощенням подавати політику німецьких окупантів щодо українських культурних цінностей лише як вандалізм. Ставлячись із зневагою до української культури загалом, нацисти виявляли особливу зацікавленість у її шедеврах. Вони не приховували, що цінності культури українцям підочого і що їхнє місце — в Німеччині.

До музеїв, архівів і бібліотек німці виявили підвищений інтерес, інтерес, глибоко продуманий, спланований і прорахований буквально у деталях. Був сформований і спеціальний апарат для виявлення, виначення та захоплення цінностей, що оголошувалися «трофеїними».

Так само ретельно, як планувалося, реалізувалася акції пограбування. Після вторгнення німецьких військ до того чи іншого культурного центру музеї, картинні галереї, архіви, бібліотеки закривалися, все їхне майно підлягало консервації. У кожному випадку призначався уповноважений, який відповідав за збереження бібліотечних, музеїчних, архівних фондів, що віднині належали «Третьому рейху».

Далі до справи приступали спеціалісти «Оперативного штабу рейхслейтера Розенберга», створеного за особливим наказом А. Гітлера. У ньому

працювало 350 експертів — кваліфіковані історики, архівісти, бібліографи, мистецтвознавці. При «штабі Розенберга» діяла спеціальна «Головна робоча група України», очолювана спочатку гауптслайтером Зайботом, а потім штаб-байпазтіфюрером Антогом. Вказаній орган складався з робочих груп «Західна Україна», «Південна Україна», «груп» у великих культурних центроках Східної України. При «штабі Розенберга» діяли також «Окремий штаб бібліотек» і штаб «Образотворче мистецтво» [12:15-16].

Ще 1 травня 1941 р. рейхсмаршал Великонімечського рейху Г. Герінг в головній ставці заявив, що підтримує рішення рейхслейтера Розенберга організувати у всіх окупованих територіях штаб з завданням перевезти в Німеччину весь дослідний матеріал, а також культурні багатства. Також запропонував всім партійним, державним і військовим установам оказати головному керівнику штабів рейхслейтера Альфреда Розенберга, рейхсхауптштабслейтеру партійному товаришу Утікалю і його заступнику фельдфюреру фон Беру всіляку підтримку і допомогу у проведенні роботи [13: арк. 130].

На територіях «прифронтової зони», крім представників «штабу Розенберга», діяла т. зв. група Кюнсберга, спеціальний батальйон СС, безпосередньо підпорядкований Ріббентропу і Міністерству закордонних справ, під командою штурбанфюрера СС Еберхарда барона фон Кюнсберга. Його загони рухалися разом з військами передньої лінії фронту і були призначенні для виявлення, відбору і вилучення з палаїв та музеїв архівів і бібліотечних цінностей, що призначалися для відправки до Німеччини. Частина рапортів загонів, які діяли на території України, була знайдена в Бонні, серед знайдених матеріалів — інвентарні описи деяких культурних цінностей, які вони відправили до Берліна [14:8-7]. Конфісковані цінності поміщалися в залах магазину фірми «Адлер» на Гарденбергтрассе [13: арк. 156].

Слід відзначити, що також головною фігурою нацистської політики в питаннях історико-культурних цінностей був німецький архівіст Георг Вінтер. Восени 1941 р., після служби при окупаційних військах у Франції, Вінтер був відряджений в Україну. З кінця 1942 р. він очоляв Крайове управління архівами, бібліотеками і музеями. Підпорядковуючись Еріхові Коху та Архівному управлінню Рейху, Вінтер водночас був представником штабу рейхслейтера Розенберга [15:93].

Спеціальний апарат для пограбування культурно-освітніх установ — трофеїї комісії — був створений румунськими окупаційними властями у так званій Трансіністрії. Вже з наявності такого розгалуженого і кваліфікованого апарату можна судити про величезні мисливські традиції грабунку, піднесеного на рівень «державних інтересів».

Окупанти під керівництвом доктора Вінтера та його заступників Венцига і Розкамфа, також художника Клейна з музеїв західноєвропейського і східного мистецтва вивезли майже всі експонати. З музею українського мистецтва, котрий нараховував 41 тис. експонатів, в відділі народного мистецтва залишилось тільки 1900. Вивезли з Києва український посуд XVIII–XX ст., в тому числі і зразки робіт великих майстрів Ф. Лавринюка, А. Гончара, І. Панасюка та ін. Вивезли роботи гончара Бахметюка, розграбили багаточільну колекцію писанок, 11420 предметів з художньо-промислового відділу, в тому числі колекцію фаянса Кієво-Межигорської фабрики 1780–

1798 р.р., 5384 предмети живопису, графіки, скульптури художників Мурашко, Бурачека, Яровського, Тимоненка, Левченка та ін. [11: арк. 170].

Окупантами було розграбовано музей ім. Т. Шевченка та історичний музей. Був розграбований пам'ятник слон'янських народів — Софіївський собор, з якого вивезли 14 фресок XII ст., в тому числі 4 фрески зі стін Михайлівського Златоверхого монастиря і дорогоцінні предмети культу. [16:199].

З листопада 1941 р. був підірваний Успенський собор, який був збудований в 1075–1085 р.р. великим князем Святославом і розписаний в кінці XIX ст. художником Верещагіним [17:48].

В жовтні–листопаді 1941 р. німецькі війська вивезли з Лаври експонати історичного музею, в тому числі весь відділ зброй, що вараховував 4000 предметів, серед яких були унікальні речі. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври знаходилося більше 20 срібних риз на іконах, срібні царські врати, лекілька Євангелія в срібних оправах, три срібні гробниці, більше 2000 тисяч рідкісних і цінних образів з стародавніми записами князів і гетьманів. Всі ці цінності були вивезені [11: арк. 172].

Вилучення культурних цінностей відбувалось і в особистих інтересах окремих виконавців. Наприклад — губернатор «дистрикту Галичина» Аш, який викрадені цінності відправляв своїй дружині до Німеччини. Збереглися розписки директора офіцерського казино про утримання 11 картин, одного з есесієвських чинів — 9-ти, генерал-лейтенанта Бейтеля — 8-ми, інтенданта штабу армійської групи армій «Південь» — 10 картин і т. ін. Але ще більше картин, меблів, килимів було викрадено без будь-яких формальностей. Так, зникли картини Рубенса, Рембранта, Матейка. За два місяці до вилучення зі Львова німці вивезли 12 ящиков з дуже цінними картинами Львівського історичного музею. У відповідному документі вказано і місце, де їх потрібно зберігати, — монастир у Білянок під Краковом [18:37]. Тотальний грабунок українських музеїв був поставлений капітально і з розмахом. І тому просто фізично неможливо перелічити хоча б основні втрати від нього. Відзначено лише, що особливо постраждали найбільші і найділоміністичні музеї, галерс — львівські, харківські, київські, дніпропетровські, одеські, звідки зникли твори Рубенса і Рембранта, Дюрера і Матейка, Боровиковського і Кіпренського, Світославського і Мурашка. Є дані, що німці вивезли з України не менше 330 тис. різного роду музейних експонатів [19: арк. 210].

Така сама доля спіткала і архівні установи. Як тільки німецькі фахівці закінчували відбір необхідних ім документів, архіви перетворювались на смітники. Так, наприклад, загинув унікальний Центральний архів стародавніх актів у Києві. Це було найбільшою втратою архівного фонду України. Центральний архів давніх актів перед війною був одним із найважливіших і найзначніших археографічних центрів. Він мав близько 6 тис. актових книг, у яких зберігалися документи з історії України XVI–XVII ст. У архіві містилося близько 500 різних фондів, фонд установ Кіївської губернської канцелярії та намісництва. Великих втрат зазнали всі архівосховища України. Повністю був зруйнований і спалений Центральний фотокіно-архів. Більше 1 млн. справ XVIII–XX ст. загинуло у Київському обласному архіві. А всеого у полтавському, донецькому, дніпропетровському архівах та інших установах України було втрачено 21 млн. одиниць зберігання [18:41–42].

До найважливіших осередків духовної культури людства, безперечно, належать бібліотеки — унікальні культурно-просвітницькі установи, які зберігають знання, набуті в процесі історичного розвитку народів світу, сприяють піднесенням інтелектуального та морального потенціалу суспільства.

Саме тому бібліотечні скарби, поряд з іншими матеріальними та культурними цінностями, завжди ставали жертвами бойових дій під час міжнародних збройних конфліктів, злесиримованих акцій щодо їх знищенні та варварського винищенні.

Під час другої світової війни бібліотечний фонд України втратив понад 51 млн. видань. Найбільш цінні рукописи, інкунабули, стародруки, самобутні книги величезної історичної, наукової, художньо-мистецької вартості були вивезені німецькими окупантами.

За 778 днів окупації з книgosховиць бібліотеки Академії наук УРСР було вивезено 719 тис. творів друку, у тому числі з основного книgosховища, відділів і кабінетів 325 тис. одиниць, 510 рукописних книг і документів, які не вдалося евакуувати, знищено 76,4 тис. книг.

Бібліотека втратила багато цінних видавців, серед них 120 рідкісних київських, львівських, чернігівських стародруків, серед яких були твори Л. Барабановича, І. Галіяновського, М. Смотрицького, А. Радивіловського та ін. Вивезено колекції вітчизняних видань з питань статистики (17 тис. одиниць), зарубіжних видань з географії і статистики (4,5 тис. одиниць), фонди видань Академії наук УРСР (4 тис. одиниць) та ін. [10:236].

Значних збитків завдали Державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка в Харкові. 25 жовтня 1941 р. представником особливого відділу Міністерства закордонних справ Френцем було опечатано бібліотеку, з жовтня 1941 р. по липень 1942 р. було розграбовано Френцем книжкових фондів бібліотеки в кількості 42200 одиниць. З липня 1942 р. представником штабу Розенберга Сколауде і Томсоном вивезено більше 30 тис. томів літератури. 10 серпня 1943 р. Споркен, який являвся представником оперативного штабу, вивіз 800 книг. Велика кількість літератури була просто спалена [20: арк. 27–28].

Величезних збитків зазнала Львівська академічна бібліотека «Оссолінського», Чернігівська бібліотека ім. В. Короленка, та інші бібліотечні центри.

Фашистська руйнуюча рука торкнулася понад 600 архітектурних пам'ятників, було вивезено і знищено велику кількість релігійних культів. Зруйновано Успенську церкву відомої Києво-Печерської лаври, а разом з нею і 8 монастирських корпусів.

В Чернігові німецькі війська розібрали і зруйнували стародавній Борисоглібський собор, збудований за поч. XII ст., собор Погоцького Єфросинієва монастиря, збудованого в 1160 р. і церкву Параскеви-П'ятниці на Торгу — цінної пам'ятки архітектури XII ст. і ряд інших церков [21:615].

Все далі вглиб історії відходять грізні події другої світової війни 1939–1945 років, але ще й свогоді ми відчуваємо тяжкі наслідки цього найкровопролитішого побоїща, яке не тільки призвело до величезних людських жертв, а й завдало непоправної шкоди матеріальній і духовній культурі. І основний тягар цих втрат упав на плечі нашого народу. Гинули унікальні пам'ятки архітектури, історичні реліквії, художні цінності, які створювалися виками.

Література

1. Врублевська В.Б. Культурна спадщина України: переміщення, втрати, повернення // Культура України: стан, проблеми, тенденції розвитку. Збірник наукових статей. — К., ІПК ПК 1997. — С. 9-14.
2. Коваль М.В. Історія нім'ята! (Кривавий шлях фашистів на Україні). — К., Політвидав України, 1965. — 113 с.
3. Федорук О.К. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — 334 с.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 62.
5. Центральний державний архів видів органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 2314.
6. ЦДАВОВ України, Ф. КМФ — 8. — Оп. 1. — Спр. 265.
7. Крем янецький вісник. — 1942, № 33.
8. А. Єрвоміга. Колекція Одеського художнього музею під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р.р. // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — 334 с.
9. С. Кот. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — 334 с.
10. А. Бровин. Фонди ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України: втрати під час другої світової війни і проблеми пошуку // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — 334 с.
11. ЦДАВОВ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 331.
12. М. Коваль. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941-1944 р.р. // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. — Вип. 7. — К.: Абрис, 1996. — 64 с.
13. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3107.
14. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. — К.: Львів: Червона калина, 1991. — 120 с.
15. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Нищіння українських музеїв, архівів, бібліотек у роки другої світової війни // Пам'ятки України: історія та культура. — 1994. — С. 92-105.
16. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 217.
17. Д. Кулініяк. Хто мінував собор? // Пам'ятки України — 1991. — С. 48-49.
18. М. Коваль. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941-1944 р.р.) // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — 334 с.
19. ЦДАВОВ України. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 15.
20. ЦДАВОВ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 326.
21. Нойбергерский процесс. Сборник материалов в 8-ми т. Т. 1. — М.: Юридическая литература, 1987. — 668 с.

